

Мабуть, інакше й не могло статися у середовищі науковців, дослідження яких тривалий час здійснювалися на величезній території однієї держави, як прийнято було вважати, «на 1/6 території земного суходолу» з унікальним різноманіттям природних умов і видів освоєння природних ресурсів?

Очевидним для рецензентів – науковців вищої освіти України – є й те, що монографія дасть поштовх до підготовки навчального посібника «Антропогенна геоморфологія». Перший крок у цьому напрямку зробили українські геоморфологи І. Ковальчук та О. Колтун (2012). Автори планують розширення посібника за рахунок конструктивної частини, в якій мають відображатися засади, методи і технології оптимізації стану антропогенного рельєфу та регулювання антропогенних процесів. На наш погляд, варто було б створити колективний міжнародний посібник (підручник) з антропогенної геоморфології.

Зауважимо також, що урізноманітнення форм антропогенного рельєфу, розширення спектру процесів його формування і трансформування, проникнення діяльності людини у нові обшири суходолу і глибини морів та океанів не дозволяє ставити крапку в антропогенно-геоморфологічних пошуках. На часі – активізація досліджень саме у цих сферах ще молодій та перспективній науки – антропогенної геоморфології.

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка

²Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ Рецензія надійшла до редакції 4.11.2013

П.Г. Шищенко

ТРАНСКОРДОННИЙ РЕГІОН ЯК ОБ'ЄКТ КОМПЛЕКСНОГО ЛАНДШАФТО-ЗНАВЧОГО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Проблеми природопользования в трансграничном регионе Белорусского и Украинского Полесья

/научные редакторы В.П.Палиенко, В.С.Хомич, Л.Ю.Сорокина; Институт географии НАН Украины, ГНУ «Институт природопользования» НАН Беларуси. – К.: Изд-во «Сталь», 2013. – 290 с.

Спосіб господарювання у сучасних умовах, зважаючи на ймовірність масштабних екологічних загроз, не може бути сферою інтересів виключно однієї держави. Наслідки безвідповідального природокористування будуть відчутними не лише на місці їх виникнення, а й у суміжних країнах. Особливої уваги при цьому заслуговують транскордонні регіони – суміжні прикордонні території держав.

Одним із проблемних транскордонних регіонів у Європі є Полісся. Геоекологічні проблеми Поліського регіону мають міждержавне і навіть глобальне значення. Головна причина цього – аварія на Чорнобильській АЕС, внаслідок якої значні території зазнали радіоактивного забруднення. Ймовірні екологічні ризики також пов'язані з функціонуванням у регіоні Рівненської АЕС, інших промислових об'єктів (наприклад, ВАТ «Рівнеазот» на південній межі Українського Полісся, ВАТ «Білоруськалій» та ВАТ «СвітлогорськХімволокно» у Білоруському Поліссі та ін.), а також із нез'ясованими остаточно наслідками деградації природних ландшафтів внаслідок осушення і виснажливого землекористування. Очевидно, що найближчим партнером для України щодо дослідження геоекологічних проблем на Поліссі є Білорусь, протяжність кордонів з якою складає понад 890 км саме у межах Полісся.

Через всю Східно-Європейську рівнину – від Польщі до Передуралля простягається смуга низинних болотисто-лісових рівнин, які об'єднують однією назвою – Полісся. Поліські ландшафти знаходяться в межах Польщі, України, Білорусі та Росії і є транскордонними територіями. Дослідженням поліських ландшафтів присвячено значну кількість робіт, книг, монографій переважно регіонального характеру: окремо Українському Поліссю, Білоруському Поліссю, Мещорському, лісовому Поволжю. На даний час стає необхідним дослідження поліського регіону загалом у комплексному аналізі природних систем, у порівнянні особливостей їх природи, природокористування, економічних та екологічних проблем. При цьому важливо, що ці особливості стають відомими в загальногеографічному просторі дослідників та дають змогу просто зрозуміти „сусідські” проблеми і досягнення. Саме таке поєднує значення має рецензована монографія.

Монографія «Проблеми природокористування в транскордонному регіоні Білоруського і Українського Полісся» є результатом творчої співпраці фахівців Інституту географії Національної академії наук України та Інституту природокористування Національної академії наук Білорусі. Вона присвячена дослідженню найбільш актуальних питань оцінки передумов та наслідків природокористування в транскордонному регіоні Полісся, а також обґрунтуванню шляхів запобігання або подолання геоecологічних проблем. Слід відзначити, що у монографії значну частину представленого матеріалу складають власні результати спільних експедиційних робіт, проведених науковцями протягом 2011-2012 років в Українському та Білоруському Поліссі.

Методологія та методика дослідження поставлених проблем викладені в главі 1. Методологічною основою виконаного дослідження є концепція раціонального природокористування, базовими дослідницькими підходами – системний, структурно-ландшафтознавчий, ландшафтознавчо-геохімічний, еколого-ландшафтознавчий. Ці підходи виявилися ефективними для аналізу природних передумов природокористування на Поліссі, оцінки стану та наслідків різнопланової господарської діяльності у цьому транскордонному регіоні.

Вивчення поліських ландшафтів транскордонного українсько-білоруського регіону здійснено з урахуванням основоположних принципів ландшафтознавчих досліджень – цілісності природної та антропогенної складових ландшафтних комплексів, ієрархічності різнорангових територіальних ландшафтних одиниць, емерджентності ландшафтних комплексів, що дозволило обґрунтувати комплекси методів дослідження сучасних природних і антропогенно змінених ландшафтів, природних і природно-антропогенних процесів, які проявляються в них, оцінювання техногенної (антропогенної) трансформації ландшафтних комплексів (фітоваріантних, гігроваріантних, літоваріантних). Автори наголошують на необхідності використання в якості головних критеріїв такого оцінювання оберненість антропогенних перетворень, здатність ландшафтів до відновлення деяких порушених компонентів, напрями та інтенсивність компенсаційних процесів у ландшафтах, що піддаються антропогенним перетворенням. Ландшафтознавчо-геохімічний аспект дослідження використано авторами для змістовного аналізу, у тому числі на підставі власних аналітичних даних рівнів забруднення ґрунтового покриву ландшафтів та водних об'єктів. При обґрунтуванні шляхів оптимізації природокористування, що виконано для геосистем регіонального рівня, в роботі застосовано методи ландшафтного планування – одного з сучасних перспективних напрямів прикладного ландшафтознавства.

Робота має комплексний характер – досліджуються основні види природокористування та їхні регіональні відмінності у зв'язку із природними передумовами. Застосовано різні підходи до вивчення регіональних відмін у природокористуванні: у розрізі прикордонних адміністративних районів та у межах транскордонного річкового басейну.

У роботі поетапно реалізовано поставлені завдання: проаналізовано ландшафтні передумови різних видів людської діяльності у Білоруському та Українському Поліссі (глава 2); представлена характеристика та регіональні особливості природних ресурсів (глава 3); викладено законодавчі основи, регіональні та міждержавні відмінності у природокористуванні та структурні зміни впродовж останніх років (глава 4).

Авторами монографії зроблено важливе пізнавальне дослідження системи законодавчих заходів в Україні та Білорусі, що регламентують системи природокористування в кожній державі, проаналізовано наявні міждержавні і міжнародні угоди, що можуть бути використані в заходах сусідів для запровадження геоecологічно безпечного природокористування.

Не обійшли автори монографії і проблеми природокористування, що впливають на особливості його організації в районному та навіть у сільському масштабах: радіоактивне забруднення, недоліки в землекористуванні, особливо – догляди за меліоративними системами, монокультурне землекористування, наявність забур'ячених земель тощо.

Значну увагу приділено аналізу антропогенної трансформованості ландшафтів та їхніх компонентів, що дає можливість судити про напрями та глибину змін природних ландшафтів (глава 5). Внаслідок довготривалої і різнопланової діяльності людини, починаючи з XIX ст. і до сьогодення відбулися значні зміни ландшафтів. Відповідно до змін у компонентах ландшафтів, фітоваріантні ландшафтні комплекси класифіковані залежно від ступеня змін рослинності, характеру сукцесій тощо.

Найзначніші зміни цих комплексів відбулися при сільськогосподарському використанні території (повне заміщення зонального типу рослинності, зміни ґрунтового покриву, хімічне забруднення ґрунтів,

втрати гумусу та ін.). Проведення осушувальних меліорацій спричинило формування гігроваріантних ландшафтних комплексів, з якими пов'язані найбільші трансформації природного середовища в межах українсько-білоруського транскордонного регіону. Не менш глибокими є трансформації ландшафтного середовища в місцях видобування корисних копалин та будівництва.

З урахуванням різних видів антропогенної трансформованості ландшафтів транскордонного поліського регіону виділені як найбільш змінені ландшафти Київського, Житомирського, Гомельського, Мозирського Полісся. До середньо трансформованих віднесені ландшафти Чернігівського Полісся, найменш трансформованих – Волинського Полісся в Україні, Брестського та Прип'ятського – в Білорусі.

З антропогенною трансформацією в Україні та Білорусі пов'язані значні проблеми природокористування та геоecологічні проблеми, які спричинені радіоактивним і хімічним забрудненням, трансформацією поверхневих вод, літогенної основи та ґрунтово-рослинного покриву ландшафтів тощо.

Велику увагу приділено в роботі сучасним проблемам, пов'язаним з використанням земельних ресурсів (сільськогосподарське, лісгосподарське природокористування, проблеми реабілітації радіоактивно забруднених земель), проявом небезпечних геолого-геоморфологічних процесів, гідрологічних процесів (паводки, водопілля), утилізацією пестицидів і поводженням з відходами та ін. (глава 6). Слід зазначити, що вирішення проблем, які виникають внаслідок природокористування у прикордонних районах України та Білорусі, по-різному регламентовані на законодавчому рівні, що потребує двостороннього узгодження дій щодо оптимізації природокористування на територіях обох держав.

Можливість досягнення позитивних результатів доведена авторами на основі всебічного ландшафтознавчого аналізу ключового дослідницького полігону – басейну транскордонної річки Стир. Дослідження в його межах здійснено за схемою: ландшафтні передумови – природні ресурси – види природокористування – антропогенні трансформації – проблем природокористування. Воно виконано на детальному рівні, що є основою для конкретніших пропозицій подолання конфліктів між потребами людини і здатністю природного середовища їх задовольнити (глава 7).

Заслужують на увагу запропоновані напрями оптимізації природокористування в Білоруському і Українському Поліссі, що ґрунтуються на результатах комплексного детального аналізу досліджуваного транскордонного регіону (глава 8). Згідно з економічними та екологічними пріоритетами обґрунтовано стратегічні напрями природокористування та загальні перспективні варіанти оптимізації просторової структури природокористування, перспективи розвитку регіональних і транскордонних екомереж, а також наукові засади ландшафтознавчого підходу до організації моніторингу природного середовища. Особливо наголошено на нагальності й важливості збереження ландшафтного різноманіття на Поліссі, що відповідає взятим Україною зобов'язанням у зв'язку з ратифікацією Європейської ландшафтно-конвенції.

Варто відмітити велику кількість табличної, графічної, картографічної та фотографічної інформації, часто дуже оригінальної, що виконана авторами-дослідниками і представлена на рисунках у тексті та додатках.

Узагальнені у монографії результати мають значні перспективи подальших досліджень, які вбачаються у проведенні більшого обсягу польових досліджень на модельних транскордонних річкових басейнах, розташованих у різних ландшафтних регіонах Полісся; у залученні актуальної статистичної інформації не лише про основні показники природокористування, а й, наприклад, про стан здоров'я населення. Це надасть можливості повніше проаналізувати сутність і наслідки геоecологічних проблем, характерних для території дослідження, детальніше означити напрями оптимізації просторової структури природокористування у транскордонному регіоні.

Колективна наукова праця фахівців є результатом міжнародного співробітництва у галузі конструктивно-географічних досліджень. Автори монографії присвятили її видатним для наукової спільноти датам – 95-річчю Національної академії наук України, 85-річчю Національної академії наук Білорусі та 20-річчю Міжнародної асоціації академії наук.

Робота, безперечно, є цінною для розуміння ситуації й геоecологічних проблем транскордонного регіону Білоруського і Українського Полісся. Монографія містить компетентні висновки про наслідки природокористування в регіоні та сприятиме інформаційно-географічному забезпеченню збалансованого розвитку поліського регіону.